

Privatizace v zemědělství a obnova venkova*

HELENA HUDEČKOVÁ**

Česká zemědělská univerzita, Praha

Privatization in Agriculture and Rural Regeneration

Abstract: The concept of sustainable development includes the new paradigm of how to perceive the rural world in its divergence and convergence with the urban world. The Central and Eastern European countries reveal another dimension – the intervention of the collectivistic model of organizing society into rural development. The process of collectivization in the Czech Republic accelerated the industrialization, while rather slowing down the urbanization in the countryside. The village was drawn closer to the town through the industrialization of the economy and the democratization of culture. However, the all-encompassing centralization made the countryside almost entirely dependent on towns. Today the question emerges – does the politically proclaimed and economically implemented liberalization provide the countryside with the possibility of regeneration? The contemporary transformation of the countryside indicates the prevalence of differential processes – one part of rural settlements is threatened with extinction, another part will join the global homogenization process, although this means forfeiting rurality. Therefore the question concerning the possibility of saving the rural community in a viable modern form should be posed. The contemporary political and economic climate in the Czech Republic, however, does not favour this third alternative.

Sociologický časopis, 1995, Vol. 31 (No. 4: 449-462)

Úvod

Myšlenky a hypotézy o možnostech renesance rurálního prostoru v urbanizované společnosti druhé poloviny 20. století patří k hlavním tématům soudobé sociologie venkova. Zejména pak v evropských zemích s bohatou tradicí rolnické kultury v kultuře národní je toto téma považováno za součást základní sociologické otázky soudobé civilizace. Například H. Lefébvre v roce 1949 uvažuje o tom, že „jestli je pravda, že se rolnické společenství může obrodit ve smyslu, jak to vyžadují podmínky moderního života, nic není zajímavější než tato renesance...“ [in Kayser 1990]. Lze pokračovat mnoha dalšími doklady svědčícími o snaze zachovat a obnovit „ruralitu“ v životaschopné podobě v moderním světě a najít její nový smysl. Shrnující dílo B. Kaysera „La renaissance rurale“ (Rurální renesance) přináší v roce 1990 hypotézu o slábnutí tendence opouštění venkova ve prospěch jeho znovuzískávání, provázeného ovšem rekompozicí rurálního společenství. Objektem detailních studií musí být procesy diverzity a diferenciacie evropského rolnictva, jeho stratifikace a evoluce nezemědělských aktivit na venkově. Tyto procesy mají své odrazy v restrukturaaci sociálních skupin na venkově, v každodenním životě venkovanů a ve venkovské kultuře.

*) Téma článku představuje malý výsek práce na projektu „Agrární změny v kontextu obnovy a rozvoje venkova“ řešeného v letech 1992-1994 s podporou Středoevropské univerzity (CEU číslo smlouvy 853/91).

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Mgr. Helena Hudečková, CSc., katedra humanitních věd, Česká zemědělská univerzita, Kamýcká 129, 165 21 Praha 6 – Suchbátka.

Kontext a cíl

Pro sledování „rurality“ již nelze vystačit s dřívějšími paradigmaty dichotomie či kontinua město-venkov. Nové vymezení pojmu „ruralita“ jako kostry pro sledování a analýzu vývoje a stavu venkovské společnosti nutně obsahuje jednak rozdíly mezi městem a venkovem v aspektech demograficko-geografických a sociálně kulturních, a jednak fenomén opačný, spojující město a venkov, jehož jádro tkví v moderní komunikaci. Její snadnost významně ovlivňuje vývoj uzavřené venkovské komunity k typu otevřené společnosti zachovávající si jistá specifika.¹

Sociální změna, probíhající ve střední a východní Evropě bezesporu zasahuje venkov neméně silně jako město. Potíž jejího sledování spočívá v tom, že nové paradigma o sledování rurálního světa v divergenci i konvergenci se světem urbánním (již samo o sobě složité) obsahuje v teritoriu bývalých socialistických zemí další dimenzi. Je jí intervence kolektivistického modelu organizace společnosti do vývoje rurálního světa.

Lze vyjít z toho, že ve své české podobě kolektivizační proces akceleroval industrializaci, zatímco urbanizaci spíše brzdil. Kolektivizace a kolektivismus (jako proces a jeho odraz v systému organizace společnosti) ve svých zamýšlených důsledcích přiblížily venkov městu zejména prostřednictvím industrializace venkovské ekonomiky a demokratizace kultury. Svými nezamýšlenými důsledky, souvisejícími především s centralizací politického, ekonomického i kulturního života, toto přiblížení neznamenal, že by se venkov stal relativně silnějším partnerem města ve „společenské soutěži moderní epochy“. Naopak, venkov se stal na městu téměř stoprocentně závislým. Odtud pak vyvěrá základní sociologická otázka rurálního světa pro Českou republiku (ČR) – dává politicky proklamovaná a ekonomicky prosazovaná liberalizace venkovu šanci k jeho renesanci?

Analýza této otázky vyžaduje dlouhodobou a soustředěnou práci skupiny sociologů, politologů, ekonomů, urbanistů, etnologů, historiků případně dalších. Zde si stanovíme mnohem skromnější cíl – upozornit na některá úskalí politického a ekonomického kontextu sociální změny ve venkovském prostoru v ČR. Za úskalí budou považovány akty, které se odehrávají v procesu privatizace a restrukturalizace zemědělství a spíše nekorespondují s výše naznačenými úvahami o potřebě obnovy venkova jako

¹) Pojmy „rurální“ a „venkovský“ se paralelně používají v mnoha encyklopediích. Většinou se jejich definice odvíjejí od vztahu k městu, nezahrnují jen zemědělství a čím dál tím více se v nich objevují faktory nových funkcí – nezemědělské aktivity v ekonomické oblasti, nezbytnost ekologické rovnováhy, odpočinek a rekreace. Není však vytvořeno obecně přijaté nové pojetí. V platnosti zůstává, že venkov je zvláštním sektorem společnosti. Je to soubor míst obsahujících takové konstitutivní prvky sociální dynamiky, které dovolují originálním způsobem analyzovat venkovskou společnost. Za redukovanou a empirii podřízenou definici lze považovat: „Ekonomický a sociální systém integruje město a venkov a pro charakteristiku rurálního je typické, že venkov není řídícím prvkem v organizaci společnosti. Rurální prostor představuje jedinečný způsob užití prostoru a sociálního života – je typický nízkou hustotou obyvatel, zástavby (která je diskontinuitní) a převahou přírodních porostů; dominuje agro-leso-pastevní užití prostoru; způsob života obyvatel je charakteristický příslušností k malým komunitám a jedinečnými vztahy k prostoru; je vytvořena specifická identita a reprezentace prostřednictvím rolnické kultury.“ [Podle Kayser 1990: 11-13, upraveno].

sociálního prostoru, tedy jako místa k životu, čím dál tím více zdůrazňujícího funkce ekologické a sociální před funkcí zemědělské produkce.²

Byla položena základní otázka rurální sociologie v období přechodu české společnosti, která zahrnuje i nový model zemědělství. Potom byl stanoven cíl tohoto příspěvku. Konkrétně lze vymezit následující otázky:

- Jaké hlavní tendence ve vývoji zemědělství podporuje vytvářené obecné politické a ekonomické klima v ČR?
- Jaké hlavní problémy v oblasti sociálních vztahů vznikají v zemědělství v souvislosti s privatizací zemědělského majetku a restrukturalizací forem podnikání?
- Ohlížíme se více do minulosti, spíše myslíme na budoucnost, anebo dokonce nebereme čas v úvahu při vytváření scénáře sociální změny v českém zemědělství?

Položené otázky naznačují potřebu respektovat historický přístup k tématu, pokusit se definovat soudobou společenskou situaci a postavení zemědělství v ní, dokreslit ji výsledky vlastního případového pozorování změny sociálních vztahů v zemědělství a na základě toho uvažovat o stavu a vývoji s upozorněním na zmíněná úskalí.

Přístup k řešení

Záměrem řešení projektu „Agrární změny v kontextu obnovy a rozvoje venkova“ je dospět k hypotetickým úvahám o variantní budoucnosti českého venkova na základě analýzy mechanismů jeho vývoje a současné změny v několika lokálních případech konfrontovaných v širším kontextu.

Přístup k řešení projektu je empirický, neboť teoreticky zaměřené práce o průběhu sociální změny v teritoriu střední a východní Evropy se teprve vytvářejí. Teoretickou oporou jsou aplikace dílčích sociologických teorií na toto teritorium, jejichž jádrem je vždy vývoj od tradiční k moderní společnosti. Použité metody a techniky řešení projektu mají v naprosté většině kvalitativní charakter a dělí se do dvou hlavních skupin podle objektu sledování. Na obecné úrovni širšího historického a soudobého kontextu agrární změny jsou využívány odborné práce, konzultace a studium soudobé změny prostřednictvím dokumentů (legislativa, dokumenty sdělovacích prostředků, materiály decizní sféry aj). Druhou úroveň řešení je promítnutí obecné situace, vznikající na základě přijatých politických a ekonomických rozhodnutí, do lokálního prostoru. Přitom je použita monografická metoda studia venkovských lokalit vybraných podle zvoleného hospodářsko-geograficko-demografického hlediska. Vybrané lokality slouží jako určité typy ze široké

² O těchto úskalích sociolog uvažuje v prostoru vymezeném dvěma extrémními perspektivami. Tu reálnější (ale z hlediska cílů lidského žití bychom ji asi mohli nazvat *pesimistickou*) představuje další degradace a skutečné ohrožení sociokulturní identity venkova. Je spojena s pokračováním produktivistické orientace na bázi zespoločenešťování a centralizace zemědělství, marginalizace rolnictva a vytrácení místní venkovské kultury, to vše vedeno principem ziskovosti. K ní alternativní perspektivu bychom označili jako *optimistickou*. Předpokládá renesanci sociokulturní identity venkova, vesnice a rolnictva a je spíše idealistická. Přesto ji signalizuje společenský pohyb zformovaný do různých hnutí vymykajících se vládnoucí hodnotě zisku. Pro její rozšíření je předpokladem změna v hodnotové orientaci společnosti. Dosavadní síla první ze jmenovaných perspektiv nedovoluje tuto druhou kvalifikovat jako program širšího dosahu. Výsledným vektorem působení těchto protichůdně definovaných tendencí v existujícím společenském poli bude vývoj českého venkova vzniklý ze střetu tzv. *pesimistické* a *optimistické* varianty.

variety českých a moravských vesnic. S ohledem na dobu řešení projektu a omezenou personální kapacitu nemohlo zdaleka jít o reprezentativní výběr vesnic jak co do počtu, tak co do možných variant (typů) podle kritériálních hledisek (viz tabulku 1). Při monografickém studiu obcí bylo kombinováno pozorování, dotazování a studium místních dokumentů (všechny shromážděné a zpracované údaje jsou uloženy na katedře humanitních věd ČZU v Praze).

Vztah mezi širším kontextem a jeho projevem v lokálním měřítku vyjadřuje vztah obecného (globálního) a zvláštního (lokálního), zaměření na obecné a zvláštní představuje také vztah mezi preskripcí a deskripcí změny, vztah mezi proklamovanou teorií a jejími praktickými dopady.

Tento metodologický přístup považuji za adekvátní výzkumu zvoleného tématu v jeho počáteční fázi – odhalování. Vzhledem k tomu nebylo použito vyšší míry standardizace ve výzkumných technikách.³ Zpráva o řešení projektu, jakož i tento článek, má spíše esejistický charakter založený především na přímém pozorování probíhajících změn ve vybraných lokálních společnostech a na výměně vlastních zkušeností se zkušenostmi těch, kteří věnují svou odbornou pozornost stejným tématům.

Historické dědictví českého venkova

Analýza strukturálního a sociokulturního vývoje nasvědčuje tomu, že v období do druhé světové války se český venkov výrazně modernizoval. Hustá sídelní síť a ekonomická vyspělost českých zemí podporovaly industrializaci. Modernizace se mj. projevila poměrně vysokou prostorovou a profesní mobilitou venkovského obyvatelstva (která tlumila zemědělskou přezaměstnanost), růstem jeho kulturního potenciálu a bohatým sdružováním na poli hospodářském, sociálně politickém a kulturním. Prostřednictvím toho překonávala vesnice svou izolaci a tradiční hodnotové orientace rolnické kultury se pozvolna měnily. Sociální změnu lze souhrnně vyjádřit: *česká vesnice se pod vlivem modernizačního procesu z poměrně svébytného (co se týče vytváření a spotřeby materiálních a duchovních statků) a homogenního „mikrokosmu“ v poměrně heterogenním „makrokosmu“ národní společnosti přetvářela do více heterogenního „mikrokosmu“ v homogenizujícím se „makrokosmu“ národní společnosti.*

V druhé polovině 20. století se tato „fáze přirozené modernizace, urbanizace a industrializace“ (řečeno podle K. Gally) střetla se změnou organizace společnosti. Individualistickou orientaci vystřídala orientace socialisticky kolektivistická, typická centralisticky plánovitým řízením téměř všech sfér života, nerespektováním pravidel tržního hospodářství, zamítáním individuálního vlastnictví a politickým prosazováním sociálního blahobytu.

Změna v zemědělství ve své první fázi – kolektivizační (50. léta) – významně narušila způsob života rolnictva a identitu venkova se základem v rolnické kultuře. Jako její hlavní sociální dopady lze jmenovat:

– odpoutání rolníka od půdy a v důsledku toho změna ve vztazích k prostoru pozbytím vlastnického citu k půdě;

³) V každé z vesnic proběhly rozhovory s klíčovými osobami (10-20 rozhovorů) a dotazníkové šetření zemědělského obyvatelstva zaměřené na probíhající agrární změny (počty respondentů: Lštění 15, Studnice 28, Dešenice 46, Horní Pěna 41, Ovčáry 38, Chodov 29, Blatnice 80, tj. v rozmezí 50-85 % ze zemědělského obyvatelstva ve vesnici).

- změna univerzální práce rolníka (včetně rozhodování) na specializované (kvalifikované či nekvalifikované) zemědělské profese;
 - zrušení původního smyslu zemědělského družstevnictví;
 - změna rolnické rodiny francouzsko-anglického typu na heterogenní smíšenou rodinu;
 - zvýšená prostorová a profesní mobilita (emigrace z venkova a ze zemědělství) provázená poklesem zemědělské populace ke kritickému bodu.
- Ve své druhé fázi – velkovýrobně koncentrační (70. léta) – jmenovaná hlavní tendence sociální změny v zemědělství pokračovala a je důležité upozornit na typické projevy:
- většina malých venkovských sídel (do 100 obyvatel) pozbyla funkce zemědělské výroby (kromě doplňkové domácnostní výroby) a ztratila pracovní příležitosti;
 - rostla neefektivnost zemědělských investic a neekologické hospodaření;
 - obměna generace zemědělců dovršila změnu obrazu zemědělské práce v profesní a kvalifikační struktuře zemědělců;
 - relativním vyrovnáním sociálního statusu zemědělců s průmyslovými dělníky stouply mobilitní šance a sociální prestiž zemědělců, jejich sociálně ekonomické postavení se nebyvale upevnilo;
 - v důsledku zvýšené atraktivity zemědělského povolání ve spojení s relativně příznivými životními podmínkami na venkově se opět objevila zemědělská přezaměstnanost.

Konfrontujeme-li výsledek sociální změny, kterou v zemědělství ovlivnila kolektivizace společnosti s Kayserovým vymezením „rurálního světa“, nutno konstatovat, že český venkov si charakteristiky „rurality“ zachoval v aspektech geograficko-demografického vymezení, a pokud jde o sociokulturní část charakteristiky, zachovala se jen slabá rezidua. Souhrnně lze vyjádřit, že *kolektivizací narušený základ rolnické kultury usnadnil průnik modernizačním tendencím ve smyslu tendence globalizační. Homogenizace venkovského společenství do národní společnosti (a globální společnosti) pokračovala tím více, že kolektivizace svou ideologií jednotnosti potlačovala regionalizační aktivity, iniciativy, příp. hnutí, které by vyvěraly z místní identity a zároveň by ji zpětně upevňovaly. A heterogenní „mikrokosmos“ venkovské komunity byl omilán nabídkou libivých prvků městské kultury – konzumentstvím, volným časem a pohodlím.*⁴

Současné politické a ekonomické prostředí – definice obecné situace

Privatizace zemědělského majetku a restrukturalizace modelu zemědělského hospodaření jsou zářamovány politickým a ekonomickým prostředím, vytvářeným v ČR od roku 1990. Ze vzniklých sedmi zemědělsky a venkovsky orientovaných politických stran se na politické scéně po roce 1992 udržela jen původní Zemědělská strana, která se stala vlivnou součástí Liberálně sociální unie (LSU). Vzhledem ke značně změněné sociální struktuře venkova, k naprosto jiné podobě vlastnických poměrů v zemědělství (ve srovnání s předválečným obdobím), a také vzhledem k dnešní zřetelné politické polarizaci

⁴ Zkoumáme-li kontinuitu/diskontinuitu vývoje českého venkova, lze těžko odlišit urbánní vlivy od vlivů kolektivizačních. V zásadě můžeme předpokládat větší podobnost než rozdílnost v působení obou vlivů ve směru globalizační tendence. Bylo by možné uvést nejvýraznější projevy obou sledovaných procesů a nejméně dva rozdílné typy jejich stejnosměrného působení na českou venkovskou společnost – podobnost se zpomalením a podobnost se zrychlením určité díle sociální změny. V tomto článku se tím však nelze podrobněji zabývat.

zemědělské populace nelze předpokládat možnost působení silné stavovské strany hájící zájmy zemědělců jako sociální skupiny.

Ve svých volebních programech věnovaly více pozornosti zemědělské politice kromě LSU ještě Československá strana sociálně demokratická (ČSSD) a Komunistická strana Čech a Moravy (KSČM), které tvoří reprezentanty opozice, ze stran vládní koalice to byly Občanská demokratická strana (ODS) a Křesťansko demokratická unie-Československá strana lidová (KDU-ČSL). Na postojích, zaujímaných k novelám základního legislativního rámce privatizace v zemědělství, lze pozorovat neustálé tříbení názorů stran na tento velmi rozsáhlý a politicky křehký proces.

Spektrum názorů politických stran na řešení agrární otázky je velmi široké. Neoliberalistický postoj ODS udílí zemědělství jen nepatrné specifikum a spíše je považuje za jedno z průmyslových odvětví. Tento na soudobé politické scéně převládající proud tlumí koaliční KDU-ČSL svým postojem sociálně tržního hospodářství opřeného o křesťanský solidarismus, soukromé vlastnictví a minimální státní intervence. KDU-ČSL v čele s ministrem zemědělství prosazuje trvale udržitelné zemědělství, přičemž zdůrazňuje regionální a sociální aspekty v zemědělské politice. Levicově zaměřené strany inklinují k tržnímu sociálnímu (či ekosociálnímu) hospodářství s různými modifikacemi a se zrovnoprávněním všech forem zemědělského hospodaření. Požadují výraznou ochrannou politiku pro zemědělství a zemědělce. Ve střetu rozdílných koncepcí se tedy utvářela zemědělská politika pro léta 1991-1993. Dodnes se na úrovni ekonomických ministrů vlády diskutuje o specifikách zemědělství vzhledem ke zvláštnostem či jen úpravě obecně platných nástrojů národohospodářské politiky pro zemědělství.

Čtyři zvláštní a trvalé aspekty zemědělského podnikání (rizikovost daná biologickou podstatou, plošná atomizace podnikatelské struktury, producentství výlučně suroviny, výrazné vztahy k přírodním zdrojům, krajíně a venkovskému prostředí – součástí národního bohatství [Doucha 1993]) se nedaří zohlednit v nástrojích k provádění zemědělské politiky. A tak se mezi zemědělci hospodařícími v jakékoli formě nejčastěji setkáváme s názorem, že zemědělská politika vlastně neexistuje.

Obecné společenské podmínky (výkonnost celého národního hospodářství, jistá ztráta společenského prestiže zemědělství a ztráta většiny jeho bývalých preferencí), legislativa vytvářená pod přílišným politickým vlivem a makroekonomické podmínky (zejména cenové relace na agrárním trhu a vývoj fiskálních vztahů mezi zemědělstvím a státem), to jsou podle Douchy [Doucha 1993] základní parametry prostředí, které orientují naše zemědělství ke sledování především produkční účinnosti.

V období 1989-1993 poklesl podíl zemědělství na hrubém domácím produktu, ale je stále vysoký (do 5 % oproti do 3,5 % ve většině vyspělých zemí). Zaměstnanost poklesla z 9,4 % na 6,4 % a tento podíl se blíží zemědělské zaměstnanosti ve vyspělých zemích. Velmi nepříznivým ukazatelem je propad v investicích ve sledovaném období o 70 %, což vede k nedostatečně zajištěným podmínkám v reprodukci základních fondů. Tento propad je neúměrně vysoký v relaci k očekávanému zmenšování sektoru a nepříznivý z hlediska jeho restrukturalizace. Růst produktivity práce (o 11 %) a pokles investiční náročnosti na tržní produkci (o 57 %) nelze vzhledem k výše uvedenému hodnotit jednoznačně kladně.

Zemědělství není atraktivní pro zahraniční investory (jak pro nákup akcií a cenových papírů, tak pro přímé úvěry) a je také jedním z mála odvětví, kde trvale klesá objem tuzemských úvěrů.

Pokud by nebyla přijata další opatření a pokud nebude možné rozšiřovat domácí, příp. zahraniční trhy, povede dosavadní zemědělská politika ke značnému uvolňování lidských a kapitálových zdrojů ze zemědělství, k opouštění výroby a půdy v méně příznivých podmínkách.

V transformaci zemědělství hraje důležitou roli i odezva všech zúčastněných subjektů na obecné podmínky v dnešní situaci, typické nízkou úrovní a výkonností státní správy. Rozhodně není žádným objevem, že adaptace venkovanů a zvláště zemědělců je pomalejší a řada těch aktivních, s vyšším kulturním kapitálem volí v nepříznivém prostředí odchod ze zemědělství, případně i z venkova. Reprezentanti bývalého managementu v transformovaných zemědělských podnicích mají díky svému zakotvení ve formální sociální síti více šanci než vznikající rodinné farmy. Tento handicap se noví farmáři snaží vyrovnat velkým entuziasmem a vysokým pracovním nasazením při ustavování farem, velmi často bez odpovídající podnikatelské odměny. Poradenské a informační služby, tolik potřebné pro orientaci v nejasném a nestabilním prostředí, jsou nedostatečné, resp. drahé. A většina dosud nezprivatizovaných, ale rovněž tak i privatizovaných dodavatelů a odběratelů má nízkou podnikatelskou kulturu a orientuje se více na krátkodobé zisky.

Analýza působení faktorů obecného společenského prostředí i reakce zemědělců na ně pak vede odborníky k tvrzení [Doucha 1993, Pražan 1993], že ačkoli se zemědělská politika propracováním svých mechanismů a institucionálním zabezpečením svých nástrojů stále zdokonaluje, nedaří se zrychlovat prosazování jejích základních záměrů. Ve svých dopadech bude tudíž pokračovat dosavadní orientace zemědělství, avšak projeví se s větší ekonomickou tvrdostí u hospodařících subjektů.

Privatizace zemědělství – základ změny sociálních vztahů

Historické dědictví silně narušených sociokulturních aspektů „rurality“, nelítostné politické a ekonomické prostředí vůči zemědělství v současnosti a společenské prostředí typické nepevným řádem sociálního jednání a jeho kontroly – to jsou základní faktory vstupující do hry o přeměnu sociálních vztahů v zemědělství zahájené jeho privatizací.

Bezpochyby se uskutečňuje majetkoprávní transformace zemědělství, stanovená jako první z cílů krátkodobě zaměřené zemědělské politiky. Obnovila se vlastnická práva k půdě a ostatnímu zemědělskému majetku prostřednictvím restitucí, transformace zemědělských družstev a privatizace státních statků. Přes řadu potíží vyvolaných zejména upřednostňováním restitucí před dalšími možnými způsoby znovuosvojení zemědělského majetku se v krátkém čase podstatně změnila podnikatelská struktura v zemědělství.

Jen částečně se začíná potvrzovat hypotéza, že náprava vlastnických vztahů včetně vlastnického citu k půdě zásadním způsobem ovlivní výsledky hospodaření. V nepříznivém makroekonomickém prostředí je vykazována vysoká ztrátovost výroby (1581 Kč na 1 ha zem. půdy). Analytické údaje však nasvědčují tomu, že v odumírajícím státním sektoru je ztráta desetinásobkem ztráty v ostatních formách hospodaření. Se ztrátou se většinou hospodáří v jakékoli formě zemědělského hospodaření v každé výrobní oblasti. Hospodaření na půdě se však realizuje především způsobem pronájmu půdy. U podnikatelských subjektů fyzických osob tvoří dvě třetiny z celku obhospodařované půdy proti třetině půdy vlastní. Podíl pronajaté půdy se výrazně zvyšuje s růstem velikosti závodů. U skupiny závodů nad 100 ha zemědělské půdy dosahuje pronájem téměř 85 %. Ještě vyšší podíl pronajaté půdy mají zemědělské podniky právnických osob – u družstev činí pronájem 96,7 % obhospodařované půdy a u obchodních společností dokonce 97,1 %.

Vlastní transformace zemědělství, spočívající ve změně sociálních vztahů, začala probíhat v roce 1993. Stvrzení práva soukromého vlastnictví zrušilo kolektivistické paradigma rovnosti a legitimuje sociální nerovnost. Otázkou potom je, na jakých základech se nerovnost obnovuje, jaké principy sociální spravedlnosti jsou použity k formování jiného sociálního řádu. Pro ČR je charakteristické upřednostňování restitucí a reprivatizace, znamenající ve svém důsledku sociální restauraci napravováním majetkových křivd. K tomuto hlavnímu principu je připojen druhý, který zohledňuje zásluhy tím, že řeší rozdělování kolektivního majetku všem, kteří přispěli k jeho akumulaci vnosem nebo prací. S mírou uplatnění obou těchto principů jsou spojeny neuralgické body transformace sociálních vztahů v českém zemědělství – ohodnocení vnosu a vykonané práce při rozdělování akumulovaného kolektivního majetku v družstvech (stanoveno zákonem na 80 % ku 20 %), existence institutu družstev vlastníků a oddělení užívání půdy a ostatních výrobních prostředků od jejich vlastnictví ve všech nově se rýsujících formách zemědělského hospodaření.

První dva ze jmenovaných jevů – ohodnocování vnosu a vykonané práce při rozdělování akumulovaného majetku v zemědělských družstvech a jejich transformace na družstva vlastníků tvoří z hlediska proměny sociálních vztahů spojitý proces, na jehož pozadí lze vidět politický akt výrazně upřednostňující vlastnictví před prací (užíváním, aktivní účastí). Dotýkal se většiny zemědělců (neboť družstevní forma činila více než 2/3 zemědělského hospodaření) a velkého počtu dalších osob – potenciálních vlastníků půdy (odhadovaného v předtransformačním období asi na čtyřnásobek veškeré zemědělské populace).

Na tomto místě připomínám zmiňovanou prostorovou a profesní mobilitu, typickou pro český venkov již v předválečném období, kterou kolektivizace ještě akcelerovala. Tento fakt v konfrontaci s určeným dělením kapitálu družstev při transformaci na družstva vlastníků způsobil, že z přidělování kapitálových podílů nejvíce získali externí vlastníci (tj. vlastníci půdy nepracující v družstvu a bydlící často mimo katastr jeho hospodaření) a vysoký počet pracujících členů družstva bez vnosu byl vyloučen z rozdělování kolektivního jmění⁵. Pokud se externí vlastníci nestali členy družstva, došlo k velké disproporci mezi vlastnictvím a užíváním půdy. Pokud se jimi stali, problém se nevyřešil. Pozorujeme-li totiž strukturu nových členů v relaci s hospodařením družstva, je možné předpokládat, že čím více externích vlastníků tvoří členskou základnu družstva, tím méně jasná je strategie družstva, tím méně konzistentní je rozhodování v něm a tím více se vyhrocuje konflikt zájmů mezi nepracujícími vlastníky a zaměstnanými nevlastníky. Projevuje se rozparem mezi orientací zaměstnanců na mzdu a nepracujících vlastníků na zisk. Kontrola vykonávaná vlastníky se zaměstnancům jeví jako nespravedlivá (pozn. aut.: v námi sledovaných případech figurují družstva, kde noví členové – externí vlastníci tvoří od 50 % do 84 % z nynějších členů).

K atributům družstevního hospodaření vždy patří poměrně vysoká míra soudržnosti, vzájemná důvěra a schopnost spolupráce. Ve vývoji družstevnictví nejsou známy případy, kdy externí vlastníci půdy vykonávají aktivní roli člena družstva. Podle teorii vlastnictví a firmy [in Stryjan 1993] by platilo, že v družstvech vlastníků, jimž

⁵ Zatímco o právech vlastníků se diskutuje stále, v politických debatách až nápadně chybějí úvahy o právech a budoucnosti této druhé skupiny. Pracující členové bývalých družstev, kteří nevnesli majetek, se prozatím stali zaměstnanci nemajícími v družstvech vlastníků právo rozhodovat. Často mají pocit potrestání v rámci jakési kolektivní viny.

dominují externí vlastníci, nebudou plněny funkce, jež zajišťují prosperitu firmy. Vzhledem k tomu jsou snad družstva vlastníků opodstatněná jako dočasná, přechodná forma, mající spíše neblahý vliv na uspořádání sociálních vztahů v zemědělství. Institut družstev vlastníků rehabilituje pouze vlastnictví, ne však družstevní členství, zdeformované v uplynulém období. Již dnes pozorujeme tendence k přeměně těchto družstev na podniky typu akciových společností. Častým motivem toho je nestabilita majetku v družstvu vlastníků, která opět souvisí s mírou externích vlastníků v členské základně (a tudíž i s oddělením vlastnictví půdy od práce na ní). Hypoteticky lze tvrdit, že období příštích dvou až pěti let bude druhou fází transformace družstev, jejímž výsledkem může být podstatné snížení družstevních podniků ve struktuře zemědělských podnikatelských subjektů. Otevřenou otázkou zůstává opačný proces – vytváření družstev na ověřených principech fungování. Taková tendence dnes není častá a do budoucna ji lze předpokládat zatím jen teoreticky.

Následkem velkého upřednostnění restitucí je skutečnost dvoutřetinového až téměř stoprocentního pronájmu jako způsobu obhospodařování půdy v závislosti na typu podnikatelského subjektu. Ve vývoji zemědělského podnikání tento způsob sice nabývá většího uplatnění, ale v ČR se podařilo dosáhnout nebyvale vysoké míry, která signalizuje jisté nebezpečí. U obou skupin zainteresovaných – pronajímatelů i nájemců může (více než u vlastníka a uživatele v jedné osobě) převládat krátkodobý, ziskově orientovaný vztah k půdě, vedoucí k jejímu ekologickému znehodnocování v zájmu ekonomického vykořisťování. Proto lze jen s uspokojením vítat každou snahu o větší sladění vlastnictví a užívání půdy. Zmíněný problém nabyl dvojznačné podoby. Privatizace státních statků vytvořila většinou takové nástupnické subjekty, jejichž odpovědní pracovníci chtějí hospodařit, ale dosud nemohli vlastnit půdu. Naopak, transformace družstev vytvořila většinou takové nástupnické subjekty (družstva vlastníků), v nichž vlastníci většina nechce hospodařit, ale má právo rozhodovat o hospodaření.

Závěry

Postsocialistické období (tj. období přechodu od socialistické kolektivizace) charakteristické procesy privatizace a restrukturalizace vede v ČR opět k heterogenitě venkovského „mikrokosmu“ a pravděpodobně i k heterogenizaci venkovské společnosti od národní (globální) společnosti s převahou diferenciačních nad integračními procesy v tomto období. Pravděpodobně se vytříbí, která venkovská sídla budou ohrožena zánikem, která (a za jakých podmínek) se zapojí do homogenizačního globalizačního procesu za cenu pozbytí rurality a nakonec, jestli (a za jakých podmínek) bude možné rurální prostor zachovat v moderní životaschopné podobě.

Soudobé politické a ekonomické klima v ČR je pro tuto třetí alternativu nepřiznivé. Jeho dopady zvyšují příjmovou disparitu mezi zemědělci a ostatními sociálními skupinami, působí na jejich zřetelný sociální sestup a zvětšují skupinu venkovských sídel s nedostatkem vnitřních mobilizovatelných zdrojů k sebeoživení. Úvahy o kompenzaci těchto dopadů probíhají na úrovni intelektuální sféry a stavovských organizací pro venkov a zemědělství, ale nedaří se je prosazovat v praktické politice. Environmentální aspekty jsou respektovány více pod tlakem mezinárodních konvencí a momentálních ekonomických úsporných opatření než vlivem jejich zakotvení ve vytvářené politice pro venkov.

Restituce zemědělského majetku – akt napravující spravedlnosti – vytvořily nový základ strukturace venkovské společnosti podle vyjasněných vlastnických vztahů. Rela-

tivně málo (vzhledem k jejich rozsahu) přispěly k vytvoření podnikatelského stavu na venkově. Zákonná obnova vlastnických vztahů k půdě se příliš neodrazila v renovaci vlastnického citu. Spíše se projevuje ve výprodeji a znehodnocování zemědělského majetku. Upřednostňování restitucí brzdí restrukturalizaci podnikatelských subjektů v zemědělství.

Uzákoněný způsob napravování majetkových křivd (restituce a ohodnocení vnosu a zásluh při rozdělování družstevního majetku) plodí vzhledem k téměř dvougeneračnímu posunu a velké migraci obyvatelstva pocit nespravedlnosti, položený do základu nové struktury venkovské společnosti. Početná skupina externích vlastníků, která je produktem tohoto způsobu napravování křivd, budí obavy dvojího druhu. Jednou je možnost velkého nesouladu zájmů externích vlastníků s ostatními aktéry zemědělské výroby, tedy s interními vlastníky a pracujícími nevlastníky. Druhá obava vyplývá z toho, že zisk vytvořený v lokalitě bude externími vlastníky užít na jiném místě, jde tedy o nesoulad zájmů mezi externími vlastníky a komunitou.

Institut družstev vlastníků, zvolený jako přijatelná forma transformace zemědělských družstev, dokázal rehabilitovat jen vlastnictví, ale ne družstevní členství. Neobnovuje základní smysl družstevnictví jako podpory rolníků v jejich vztahu k vnějšímu prostředí, k trhu. Nově vznikající podnikatelské subjekty při privatizaci státních statků čelí bariérám zdoluhavého procesu restitucí a schvalování privatizačních projektů, kapitálové slabosti a působení bývalého vedení státních statků. Vznikající rodinná hospodářství jsou rovněž kapitálově slabá (ekonomicky a častěji i kulturně) a jejich instalaci ztěžují překážky byrokratického charakteru. Zvláště u nich je těžší situace v orientaci a adaptaci na trh.

Odpověď na třetí z položených otázek není jednoznačná:

- Upřednostňování restitucí je výrazem ohledu na minulost.
- Takový ohled však popírá ustavení institutu družstev vlastníků, který neobsahuje osvědčené principy systému zemědělského družstevnictví.
- Nerespektování trvale udržitelného žití na venkově zohledňující specifika zemědělství a starostlivé o osud venkovské populace svědčí spíše o tom, že čas není brán v úvahu vůbec.
- Nelze jednoznačně tvrdit, že není ochota k úvahám o budoucnosti zemědělství a venkova. Ovšem tyto úvahy v podstatě vždy obsahují resentimenty minulosti, buď té předkolektivistické nebo té socialisticky kolektivistické. A tato zatíženost brání úvahám o budoucnosti v rámci nového paradigmatu.

Z dosud uvedených závěrů je zřejmá rozporuplnost přechodného období. Bylo poukázáno na úskalí transformačního procesu v zemědělství, důležitém sektoru venkovského prostoru. Zbývá dodat, že již lze zaznamenat také případy následnických zemědělských subjektů, které slibují možnost rozvoje. Mohou mezi nimi být jak rodinná hospodářství (zvláště pokud vlastní kulturní kapitál a diverzifikují činnosti), tak obchodní společnosti (dokážou-li noví šéfové vytvořit dobré vztahy se zaměstnanci, založené na sociálních a odborných kompetencích a orientaci na výkon). Z hlediska rozvoje venkova je důležité, aby se tyto nové subjekty staly pozitivními aktéry v životě místní společnosti z hledisek ekonomického, ekologického, sociálního a kulturního.

HELENA HUDEČKOVÁ je absolventkou Fakulty sociálních věd a publicistiky UK. Od roku 1972 pracovala v oboru rurální sociologie jako výzkumný pracovník. Nyní se věnuje pedagogické činnosti na České zemědělské univerzitě v Praze (základy obecné sociologie, úvod do metodologie sociálního výzkumu, sociologie venkova a zemědělství). Výzkumně se zabývá především vývojem venkovských společenství pod vlivem urbanizace a kolektivizace a sociologickými aspekty agrární změny.

Literatura

- Doucha, T. a kol. 1993. *Teoretické základy trvale udržitelného rozvoje českého zemědělství (výzkumná studie)*. Praha: VÚZE.
- Galla, K. 1939. *Dolní Roveň (Sociologický obraz české vesnice)*. Praha: Spolek péče o blaho venkova.
- Hudečková, H. 1994. *Agrární změny v kontextu obnovy a rozvoje venkova (výzkumná studie)*. Praha: Středoevropská univerzita.
- Hudečková, H., M. Lošťák 1993. „Rozdíly v transformaci zemědělských družstev.“ In *Agrární perspektivy II (Transformační fáze)*. Praha: PEF VŠZ.
- Kayser, B. 1990. *La renaissance rurale (Sociologie des campagnes du monde occidental)*. Paris: Armand Colin.
- Pražan, J. a kol. 1993. *Podklady ke koncepci trvale udržitelného rozvoje českého zemědělství a systému státních opatření na podporu její realizace (výzkumná studie)*. Praha: VÚZE.
- Stryjan, J. 1993. „Československé zemědělství: institucionální změny a řešení družstevní otázky.“ *Zemědělská ekonomika* 39: 521-537.
- Zpráva o stavu českého zemědělství („Zelená zpráva“)* 1994. Praha: Ministerstvo zemědělství.

Tabulka 1. Charakteristika vesnic

kritérium	Lštěň	Studnice	Dešenice	Horní Pěna	Ovčáry	Chodov	Blatnice
velikost vesnice	nejmenší	malá	malá	malá	střední	střední	velká
demografický vývoj	velmi nepříznivý	nepříznivý	nepříznivý	stagnační	stagnační	příznivý	příznivý
poloha			poloperiferní	blízko centra		poloperiferní	poloperiferní
v sídelní struktuře	periferní	poloperiferní	pohraniční	pohraniční	blízko centra	pohraniční	nové pohraničí
funkce	výrobně obytná,	obytná,	obytně výrobní,	obytně výrobní,	obytně výrobní,	obytně výrobní	obytně výrobní
vybavenost	rekreační	rekreační	rekreační	rekreační	rekreační	střední	dobrá
	nízká	nízká	dobrá	dobrá	střední	střední	dobrá
	zemědělsko	průmyslově	zemědělsko	smíšená	průmyslově	smíšená	smíšená
charakter	průmyslová	zemědělská	průmyslová	zemědělská	zemědělská	průmyslová	průmyslová
tradice rolnického hospodaření	výraznější		nevýrazná	nevýrazná		nevýrazná	výraznější
zemědělský podnik	obnova	přetrvala	obnova	obnova	přetrvala	obnova	obnova
v socialistickém období	JZD	Státní statek	Státní statek	JZD	JZD	JZD	JZD

Vysvětlivky: V případě statistického sledování jsou základem kritérií příslušné ukazatele. Pokud jsou upraveny, uvádím je:

- velikost vesnice: nejmenší = 1-199 obyv. demografický vývoj: velmi nepříznivý = index $91/30 \leq 50\%$, poproduktivní věk $\geq$ předproduktivní věk
malá = 200-499 obyv. nepříznivý = index $91/30 \leq 75\%$ a $\geq 50\%$, poprodukt. věk $\geq$ předproduktivní věk
střední = 500-999 obyv. stagnační = index $91/30 \leq 100\%$ a $\geq 75\%$, poprodukt. věk $\geq$ předproduktivní věk
velká = 1000 a více obyv. příznivý = index $91/30 \leq 100\%$ a $\geq 90\%$, poproduktiv. věk $\leq$ předproduktivní věk
- poloha v sídelní struktuře: periferní = velká vzdálenost od městských sídel, špatné dopravní spojení, vesnice leží na vedlejší komunikaci
poloperiferní = stf. až velká vzdálenost od městských sídel, dobré dopravní spojení, poloha na hlavní nebo vedlejší komunikaci
blízko centra = malá vzdálenost od městských sídel, dobré dopravní spojení, poloha na hlavní komunikaci
nové pohraničí = vznik po rozdělení ČSFR
- vybavenost: nízká = neúplná základní občanská i technická
střední = neúplná základní občanská nebo technická
dobrá = úplná základní nebo nadstandardní občanská nebo technická
- charakter: zemědělsko-průmyslová = podíl ekon. akt. v zem. $\cong 50\%$, v průmyslu $\cong 30\%$
smíšená zemědělská = podíl ekon. akt. v zem. $\cong 40\%$, v průmyslu $\cong 30\%$
smíšená průmyslová = podíl ekon. akt. v zem. $\cong 30\%$, v průmyslu $\cong 30\%-40\%$
průmyslově zemědělská = podíl ekon. akt. v zem. $\cong 20\%$, v průmyslu $\cong 40\%-50\%$.

Tabulka 2. Vývoj podnikatelské struktury fyzických a právnických osob v zemědělství k 1.1.1994

podnikatelská forma	1989			1991			1993		
	počet	průměrná výměra z. p.	% podíl na z. p. ČR	počet	průměrná výměra z. p.	% podíl na z. p. ČR	počet	průměrná výměra z. p.	% podíl na z. p. ČR
Podnikatelské subjekty fyzických osob	3 205	4	0,4	14 000	10	3,3	52 003	15	18,2
Zemědělská družstva	1 024	2 561	61,4	1 187	2 191	61,1	1 334	1 581	49,4
Obchodní společnosti	---	---	---	25	266	0,1	1 270	616	17,1
Státní statky	174	6 261	25,3	308	3 558	25,7	303	2 168	15,3
Ostatní podnikatelské subjekty			12,9			9,8			
Celkem	4 403		100,0	15 520		100,0	54 910		100,0

Prameny: Statistická ročenka o půdním fondu 1990, 1991, 1992, 1993. Český úřad geodetický a kartografický.

ČSÚ - Statistický registr organizací k 31.12.1993.

Informace o velikostní struktuře soukromě hospodařících rolníků, transformovaných zemědělských družstev a privatizovaných státních statků k 31.12.1993 (MZe ČR).

Základní principy zemědělské politiky vlády ČR do roku 1995 a na další období.

Tabulka 3. Velikostní struktura podniků fyzických osob v zemědělství k 31.12.1993

Velikostní skupina v ha	počet	%	výměra v ha z. p.
do 1	27 858	53,6	14 973
1 - 10	14 831	28,5	83 083
10 - 30	5 105	9,8	95 198
30 - 50	1 929	3,7	77 569
50 - 100	1 222	2,4	88 845
100 - 250	641	1,2	119 461
250 - 500	195	0,4	65 601
500 - 1 000	141	0,3	97 168
nad 1 000	81	0,1	138 082
Celkem	52 003	100,0	779 980

Pramen: Informace o velikostní struktuře soukromě hospodařících rolníků, transformovaných zemědělských družstev a privatizovaných státních statků k 31.12.1993 (MZe ČR)

Summary

Social change in Central and Eastern Europe is influencing town and countryside alike. The new paradigm of how to perceive the rural world in its divergence and convergence with the urban world reveals a new dimension in these countries – the impacts of socialist collectivism on rural development. The process of collectivization in the Czech Republic accelerated industrialization, while rather slowing down urbanization. In accordance with the intended goals, the countryside drew closer to the towns through the industrialization of the rural economy and the democratization of culture. Through the unforeseen results of collectivization accompanying the centralization of societal life, the countryside became almost entirely dependent on the towns. This is the heritage with which the countryside is entering contemporary social change. Our question is – does the politically proclaimed and economical implemented liberalization allow the countryside a renaissance? This opportunity is connected with the concept of sustainable development that emphasizes the ecological and social functions of agriculture.

The paper – based on the study of the overall political and economic climate that the countryside and farming face as well as the study of this climate's impacts on rural localities – attempts to answer this question. For this purpose, the long-term monographical research in seven selected villages is used.

Contemporary agrarian policy is being formed within the overt clash among various views on the position of the countryside and agriculture in Czech society, a clash which is also comprised of disagreements among the partners in the governing coalition concerning the approach to the contemporary agrarian question. Moreover, the economic instruments applied in agriculture do not contribute to the desirable solution of agrarian problems. As a result, the agricultural population is experiencing social decline as a social group and a group of rural settlements has emerged without sufficient internal resources for mobilizing self-revitalization. The restitution of farming assets established a new foundation for structuring the rural society according to clear ownership relations. On the other hand, the restitution has contributed only minimally to the renewal of ties to the land (the feeling of ownership), and to forming agricultural entrepreneurial stratum. The rectification of ownership relations and injuries according to the law (restitution, agricultural cooperative transformation and state farm privatization) hides the new principle of social injustice. It emerges from the great discrepancy operating among ownership, decision-making, and labour. This gap has emerged especially as a result of the evaluation of assets and labour within the cooperative transformation. Moreover, the external owners indicate the discrepancy between individual and local interests (the community interests).

The observation and analysis of the rural and agricultural transformation suggests a discrepancies has existed during the transitional period. The thoughts which the political decisions and economic measures concerning the countryside and the agriculture emerge from tend to lack a future vision represented in the concept of sustainable development. If some thoughts about the future are identified in real life, they tend to include resentment regarding pre-collectivistic or collectivistic history.